

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

„AZ OLVASÓKNAK MULATSÁGUL ADTAM...”

**SZEMPONTOK A 16. SZÁZADI VERSES EPIKA IRODALOMTÖRTÉNEI
SZEREPÉNEK ÚJRAGONDOLÁSÁHOZ**

Czintos Emese

Témavezető: Dr. Bitskey István

DEBRECENI EGYETEM

Irodalomtudományok Doktori Iskola

Debrecen, 2013.

I. Célkitűzés

Disszertációm célja a népszerű, szórakoztató olvasmányok helyének, szerepének feltérképezése a 16. századi magyar irodalmi gondolkodás elméleteinek, vagy inkább beszédmódjainak a kontextusában. A históriás ének volt a 16. század legnépszerűbb világi olvasmánytípusa, így dolgozatom értelemszerűen ennek a műfajnak, elsősorban szerelmi-kalandos témájú alfajának, a formailag azonos széphistóriának a vizsgálatára vállalkozik. Elsősorban azt szeretném kideríteni, hogy milyen eszmetörténeti, műfajttörténeti vagy olvasmánytörténeti szerepe volt ezen műfaj kialakulásának a saját korában, milyen hatások nyomán alakult ki, és mik voltak azok a technikák, amelyek révén integrálni tudott egy, az eredeti műfaji-ideológiai kontextusától merőben idegen tematikát és retorikai-poétikai szerepet vagy beszédmódot. Jelen dolgozat egy *szándék* megjelenését és kontextusát vizsgálja, amelynek relevanciája a 16. századi magyar olvasás-, tágabban pedig irodalomtörténet számára abban áll, hogy a tudományos, oktatási, vallásos stb. témájú művek mellett ekkor jelent meg először egy más típusú, a mai értelemben vett irodalmat megelőlegező, írott műforma a magyar irodalom történetében, amely szándéka szerint a kora újkori írásbeliség megszokott használati létmódja mellett *olvasmányt* talált ki és kínált a befogadók számára. Ennek a jószerevével implicit, de esetenként akár explicit módon jelenlevő, szövegszerűen kikövetkeztethető szándéknak, az *olvasmányul adás szándékánaka* megragadása számos megközelítésmódot igénylő kérdés, amely többek között elméleti ill. kutatómódszertani problémákat is felvet. Nevezetesen például azt, hogy miként lehet mai irodalomértésünk, elméleti apparátusunk hatása alatt feltett kérdéseket olyan módon megfogalmazni, hogy a vizsgált kor irodalomértése, irodalmi gondolkodása illetve elméleti apparátusa számára se legyen idegen.

A forrásszövegeimnek, a 16. századi magyar nyelvű verses epikának és történeti kontextusának a vizsgálata arra irányította a figyelmemet, hogy miként jelenik meg egy új, mindazidáig jószerevével ismeretlen beszédmód ebben az írott szövegformában, amely nem írható le sem a helyzetspecikus, alkalomhoz kötött akár világi, akár vallásos használati írásbeliség kritériumai szerint, sem a tudományos vagy iskolai/oktatási műfajok funkcionalitásának mintájára. Azt keresve, hogy akkor miként írható le a világi, magyar nyelvű, verses, elbeszélő szövegtípus, mi lehet az a *differentia specifica*, amely a kor egyéb szövegtípusaitól megkülönböztetné, azt találtam, hogy egy *szándék* lehet ez, az a szándék, hogy ezek a szövegek a használati értéken túl, olvasmányként kínálják magukat. A dolgozat tehát azt vizsgálja, hogy ez a szándék honnan ered, hogyan valósul meg, és hol ill. miként

jelenik meg a vizsgált anyagban. Szempontokat ad, irányokat jelöl ki arra, hogy a megszokott műfajtörténeti keretek mellett hogyan lehetne más összefüggésekben vizsgálni a 16. századi verses epika szerepét a magyar irodalom történetében.

Az olvasmányul adás szándéka – amelynek egyik ritka tételes kifejezése az Árgirus históriájának harmadik sora, amelyet a dolgozat címéül választottam („az olvasóknak mulatságul adtam”) – egy kívülálló, értelmezői, megfigyelői pillantás által adott megnevezés, amelyet viszont, ahhoz, hogy a 16. századi írott szövegekre érvényes lehessen, olyan fogalmi rendszerben, olyan korabeli (irodalom)elméleti terminológia révén kell megragadni, amely a kora újkori szerzők és olvasók rendelkezésére állt. Ez alapvetően a kora újkori–reneszánsz kori retorikák és poétikák fogalomrendszere, konkrétabban a szöveg funkcionalitására vonatkozó retorikai-poétikai distinkciók. Az írott szöveg befogadás-mechanizmusaira vonatkozó elméleteket a kor retorikaiban és poétikaiban találjuk. Ezek szabályozzák részletesen azt, hogy egy prózai vagy költői műnek hogyan kell hatnia közönségére, milyen indulatokat, gondolatokat, reakciókat kell kiváltania – tanítania, gyönyörködtetnie, megindítania (*docere, delectare, movere/flectere*) – témájának, a szöveg nemének (típusának) illetve a célközönség tulajdonságainak megfelelően.

Mindkét fogalmi rendszer második terminusa – gyönyörködtetés, a *delectare*, az a funkció, amelyre a horatiusi *dulce* utal – kiemelt figyelmet érdemel e dolgozat nézőpontjából. Az olvasásban lelt gyönyörködés mint az írott szöveg, az irodalom egyik célja és értelme mindig is kapcsolódott a világi, anyanyelvű irodalomhoz. Ez a kapcsolódás viszont sosem volt annyira problémátlan, ahogy azt ez a kijelentés érzékeltetné. Sőt, épp a 16. század magyar irodalmi gondolkodása volt az a közeg, amely legkevésbé hagyott helyet a gyönyörködtetési vagy szórakoztatási szándéknak a tanítás üdvös célja mellett. Persze az olvasásban lelt gyönyörködés vagy a szórakozásképpen való olvasás – vagyis az önmagáért való olvasás – elméleti megfogalmazása sosem jelent meg ebben a tiszta formában a 16. századi elméletírók tollán. Ha funkcionálisan közelítjük meg a problémát, a két fogalom – gyönyörködés, illetve szórakozás – voltaképpen az irodalmi műnek ugyanazt a célját nevezi meg, különböző „hangszerelésben”: a „gyönyörködtetés” a poétikai traktátusokban leírt latin *delectatio* terminus magyar fordítása, (szándékosan anakronisztikusan fogalmazva) az irodalmi szöveg esztétikai élvezete, amely a horatiusi *dulce*, a kellemesség tulajdonsága révén érhető el. Ugyanakkor ez az irodalmi műnek az a funkciója, amely az irodalmi gondolkodás története során, legalábbis a kora újkorral bezárólag, soha nem jelentette az irodalmi mű egyetlen okát és célját.

Az irodalmi mű szórakoztató, kikapcsolódásra szánt jellege ugyanannak a szándéknak a kevésbé emelkedett, kevésbé (irodalom)elméleti megfogalmazása, amely

inkább egészségügyi (mai szóval úgy mondhatnánk: mentálhigiénés) vagy dietetikai szempontokból tartja fontosnak az olvasás vagy irodalmi foglalatosságok gyakorlását, olyan egyéb tevékenységek mellett, mint például a vadászat.

Annak ellenére, hogy a gyönyörködtetés és szórakoztatás értelemszerűen a világi irodalomnak lenne kitüntetett sajátossága, a 16. századi magyar népszerű világi irodalomban ez a kérdéskör csak elvétve merül fel, és gyakorlatilag egyetlen esetben sem jelenik meg diszkurzív, elméleti megfogalmazásban – ugyanabban az időben, amikor tőlünk nyugatabbra például Sir Philip Sidney a költészet apológiájáról ír traktátust. Azonban, bár nem reflektált formában, az írott szöveg szórakoztatásra (mulatságul) kínált formája, illetve a gyönyörködésképpen való olvasás elvárása azért a 16. századi magyar populáris irodalomban is jelen volt.

II. Módszertani eljárások

A fentiekben körvonalazott kérdésekből, azok természetéből következik, hogy vizsgálódásaim során több diszciplína kutatásait, megközelítésmódjait, módszertani megfontolásait érvényesítettem, és ezeknek a tanulságait szövegközeli elemzési módszerek alkalmazásával vettem össze. A műfaj történeti, olvasmánytörténeti, nyomdatörténeti, eszmétörténeti kutatásokat, a poétikai, retorikai elemzéseket és a szövegek, a 16. századi históriás énekek és széphistóriák saját megszólalásmódjának az elemzését helyeztem egymás mellé; azaz egy történeti olvasat és egy analitikus, diszkurzív olvasat metszéspontján igyekeztem értelmezni a vizsgált műfajnak a 16. századi irodalmi produkcióban betöltött helyét.

A dolgozat **első fejezete (A históriás ének mind beszéd mód)** tehát a históriás ének terminológiai és műfaji kérdéseit járja körül, a megelőző számos irodalomtörténeti kutatás összegzéseként és némiképpen ezekkel vitatkozva. Emellett ugyancsak az első részben kerül sor a históriás énekek legitimációs technikáinak vizsgálatára, amelyek révén integrálni tudták egy saját műfajuktól eredetileg idegen beszéd mód, a *delectatio* nyomait.

Heltai Gáspár nyomdájának kiemelkedő szerepe volt a históriás ének népszerűsítésében és szélesebb közönséghez való juttatásában, abban az időszakban is, amikor a neves író-pap halála után a felesége vette át a nyomda vezetését. Ezért Heltai, majd Heltainé nyomdászati működése külön fejezetet érdemel a dolgozatban belül, ez a **második fejezet (Olvasmánytörténet és kiadói politika. A Heltai-nyomda)** témája. Heltainé tevékenységének elemzése ugyanakkor hiánypótló vállalkozás is, hiszen kevés irodalomtörténeti említés esik a nyomdának Heltai halála utáni működéséről. Heltainé

vállalkozását recepciótörténeti megközelítésben is tárgyalom, azt vizsgálva, hogy a 16. század egyetlen magyar nyomdászánője által nyomtatott számos szerelmi tárgyú széphistória szólhatott-e vajon valamilyen hangsúlyosan női olvasóközönségnek. A fejezet végén a Heltai-nyomda 17. századi sorsára szeretnék kitekinteni, a históriás énekek és széphistóriák drasztikus számbeli csökkenésére keresve magyarázatot, kijelölve ezzel a lehetséges további kutatás egyik irányát is.

Dolgozatom **harmadik fejezete (Exemplum és fikció határán: a széphistória)** az értelemszerű *delectatio*, a széphistória, műfaji és kiváltképpen tematikai problémáival fog foglalkozni. A teljes 16. századi korpusz bemutatása után arra szeretnék rávilágítani, hogy az új tárgy megjelenése hogyan befolyásolta és változtatta meg a históriás ének szövegtípusát. Elemzésem alapja a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtár egyik kolligátuma, amely négy, 1539 és 1577 között írt, és 1574 és 1577 között nyomtatott széphistóriát foglal egybe; ezt az a három széphistória egészíti ki, amelynek tárgya Boccaccio egy-egy novellájára vezethető vissza (ezek egyike a kolligátumban is megtalálható), így a dolgozat érinti Boccaccio 16. századi magyar recepciójának kérdését is.

Végül a **negyedik fejezetben (Retorika, poétika, ideológia: az Eurialus és Lucretia)** mintegy esettanulmányként, az egyik legrepresentatívabb széphistóriának, az *Eurialus és Lucretia*-nak az elemzése kapcsán szeretném bemutatni műfaj és ideológia szövegalakító kölcsönhatását – amelynek a mikéntje jelen dolgozat alapkérdése – történésének pillanatában.

III. Eredmények

Az általánostól az egyedi felé haladva, különböző diszciplínák megközelítési módjait, érdeklődését beépítve, és mindezek felett a históriás énekek és széphistóriák szövegeit faggatva próbáltam ezen dolgozat keretei között egy némileg átfogó, némileg koherens képet kapni (és nyújtani) a 16. századi magyar világi irodalom milyenségéről. A műfajtörténeti, poétikai, olvasmánytörténeti, nyomdatörténeti, eszmetörténeti kérdések révén levonható tanulságokat – tehát a történeti olvasatot – a szövegek megszólaltatásával – tehát egy analitikus, diszkurzív olvasattal – vettem össze, és a két olvasat metszéspontjain igyekeztem megfogalmazni következtetéseimet, értelmezésemet ennek a jellegzetesen magyar, átfogó, többféle tematikát magába foglaló műfajnak, a históriás éneknek a 16. századi magyar irodalomban betöltött szerepéről.

A históriás ének tipologizálási és terminológiai problémáinak vizsgálata után, a gyönyörködtetés, szórakoztatás igényének vagy elvárásának – amely a világi irodalom, és

ezen belül is a szerelmi-regényes tárgyú műfajok *par excellence* sajátossága – nyomait keresve, a szövegek legitimációs technikáit térképeztem fel, amellyel a hivatalos, protestáns preskriptív morális ellenőrzés alól igyekeztek „kibújni”, ily módon keresve két irodalmi ideológia és beszédmód érintkezési felületeit, metszéspontjait. Heltai Gáspár, majd özvegye, Heltainé kiadói tevékenységének vizsgálata nélkül nem lehet a 16. századi népszerű világi, magyar nyelvű irodalom történetét megírni, így értelemszerűen egy fejezet foglalkozott ezzel a témával, ezt követően pedig a széphistória – a históriás ének szerelmi-regényes tárgyú típusa – kérdéseire szűkítettem a kört, retorikai, poétikai és ideológiai megközelítésben.

Alaphipotézisem szerint egy akár irodalomelméleti, akár olvasásszociológiai nézőpontból értelmezhető kérdésre szerettem volna keresni a választ, arra, hogy a *delectatio* kívánalmának a megjelenése eredményezett-e valamilyen hosszán tartó, folyamatszerű változást az „irodalomként való olvasás” kialakulásának tekintetében a (régi) magyar irodalom történetében. Kérdezésem mindenképp főként irodalomtörténeti relevanciájú, hiszen arra kerestem volna a választ, hogy az egy adott korban bekövetkező változások az irodalomról való gondolkodás vonatkozásában hogyan függenek össze a korábbi korokéval, illetve hogyan alakítják az azt követő korok irodalmi gondolkodásmódját. Ezen továbbmenően, azt szerettem volna megállapítani, hogy a jelen dolgozat keretei között vizsgált irodalomtörténeti helyzetben beszélhetünk-e egyáltalán folyamatról, a korban eladdig szokatlan, korábbi kontextus hiányában problematikusnak mondható új beszédmód nyomainak a megjelenése képes volt-e akár saját korában, akár hosszabb távon hatni, befolyásolni az olvasási szokások alakulását és azokat az elvárásokat, amelyekkel mind a szerzők, mind az olvasók a világi irodalom műfajai felé fordultak.

Az első fejezet végén felvetett ideológiai-beszédmódbeli érintkezések, eltérő tendenciák jelenthették-e valamilyen, a kialakulás fázisában levő, de előremutató írás- és olvasásmód elméleti megalapozását? Ha az előzmények felől teszem fel ugyanezeket a kérdéseket, értelmesnek és célirányosnak bizonyulnak, vannak olyan kapcsolódási pontok, ahol valóban kimutathatóak ok-okozati összefüggések, művelődéstörténeti vagy irodalomtörténeti párhuzamok vagy előzmények, amelyek megmagyarázhatják azt, hogy a históriás ének magyar műfaja, vagy ennél tágabban értelmezve akár, a 16. századi magyar világi irodalom jellege miért éppen ilyenné alakult. Nehezebb viszont ezekre a kérdésekre választ adni, ha a históriás ének utóéletét nézzük. Amint a második fejezet végén láttuk, a 17. század eleji állapotok egészen más helyzetet mutatnak, és alapjaiban kérdőjelezhetik meg a dolgozat kiindulópontjaként megfogalmazott kérdés értelmét – azaz, hogy folyamatszerűségében értelmezhető-e az a kérdés, hogy a históriás éneknek fontos szerepe volt egy egyszerre irodalomtörténeti és irodalomelméleti szempontból releváns folyamat, az

irodalomként való olvasás, kialakulásában. Ennek a kérdésnek a megválaszolása igazából túl is mutat jelen dolgozat keretein, további kutatásokat tételez fel, a dolgozatban elindított néhány irány kiterjesztését, poétikatörténeti, műfaj történeti, olvasmánytörténeti vonalon. A *historia-fabula* kérdésköre például, véleményem szerint, távolról sincs még kimerítve ennek az anyagnak a tekintetében; néhány szóban jeleztem a maga helyén, hogy nem tartom elegendőnek a téma poétikai megközelítését, illetve árnyaltabb megközelítést tartok szükségesnek. Műfaj történeti vonatkozásban úgy gondolom, hogy a dolgozatban tárgyalt osztályozási és terminológiai, és persze az ezek alapján álló szemléletbeli elvek figyelembevételével és kiterjesztésével az egész műfajról való gondolkodást át lehetne/kellene hangolni. A további olvasmánytörténeti vizsgálódások pedig arra adhatnának választ például, hogy a 16. század végén megjelent nyomtatványok milyen mértékben voltak még megtalálhatóak a 17. századi olvasók könyvtáraiban (mert ez is egy válasz lehetne arra, hogy miért csökkent a hasonló kiadványok száma drasztikusan az említett században). Továbbá érdemes lenne megvizsgálni a nem világi tárgyú magyar nyelvű népszerű, nagy példányszámban kiadott műveket (katekizmusok, imádságoskönyvek, stb) azokhoz hasonló szempontok szerint, amelyeket jelen dolgozat érvényesít. Ezeknek a vizsgálódásoknak a nyomán jó eséllyel arra is választ kaphatnánk, hogy volt-e valóban előremutató következménye a históriás énekek 16. századi népszerűségének, vagy pedig meg kell elégednünk azzal, hogy a maguk korában, pillanatnyi olvasmány- és művelődési igényeket kielégítve, valóban hatásosak voltak, anélkül azonban, hogy tágabb irodalomtörténeti folyamat részei lettek volna.

Bár ezeknek a kérdéseknek a megnyugtató megválaszolása várat még magára, dolgozatom leglényegesebb tanulságát mégis abban látom, ahogy a különböző, történeti és analitikus olvasatok tükrében erőteljesebben rajzolja ki a históriás ének és ezen belül eminens módon a széphistória ideológiai hátterét, és ezzel együtt rávilágít arra, ahogyan különböző poétikai és eszmetörténeti hagyományokat mozgatva és ötvözve, az ismert dolgokat újszerű rendbe rendezve, kialakul egy olyan új műfaj, amely a 16. századi olvasó számára, ott és akkor, egészen új terepet, mindaddig ismeretlen mértékű információ- és ismeretszerzési, olvasási és nem utolsósorban szórakozási lehetőséget és módot jelentett.

IV. A szerzőnek az értekezés tárgyában megjelent publikációi:

- Czintos Emese, *Műfaj és ideológia viszonya a levél műfajában: Az Eurialus és Lucretia szerelmes levelei*, LKKT (A kolozsvári Láthatatlan Kollégium elméleti folyóirata) 5 2001/5, 16-20.
- G. Czintos Emese, *Istoria lecturii și politici editoriale în Transilvania sec. al XVI-lea* (Olvasmánytörténet és kiadói politika a 16. századi Erdélyben) = *Hermeneutica Bibliothecaria: Antologie Philobiblon*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană-BCU „Lucian Blaga”, 2004, 389-422.
- G. Czintos Emese, *A szerelem retorikája: a levélműfaj alakváltozatai az Eurialus és Lucretiában* = *A történetmondás rétegei a kora újkorban*, szerk. Gábor Csilla, Kolozsvár: Scientia Kiadó, 2005, 141-171.
- G. Czintos Emese, *Exemplum és fikció határán: a széphistória* = *Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. Gábor Csilla, Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 9-36.
- G. Czintos Emese, *A históriás ének mint beszédmód: A delectatio nyomai a 16. századi históriás énekek kiadásaiban* = *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. Csörsz Rumen István, Kolozsvár: Kriterion, 2008, 31-42.
- G. Czintos Emese, *Erdélyi széphistória-kiadások* = *Erdély reneszánsza*, 2. kötet, szerk. Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor, Kolozsvár: EME, 2009, 251–256.
- G. Czintos Emese, Kolumbán Judit. *Popular Literature in Decline: 17th Century Popular Books In the Collections of the Lucian Blaga Central University Library Cluj*, Philobiblon – Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities, 2009/14, 150–159.
- G. Czintos Emese, *History of Reading and Publishing Policies in 16th Century Transylvania* (Or: *The Name of Mrs Heltai*), Philobiblon – Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities, 2011/1, 26–53.